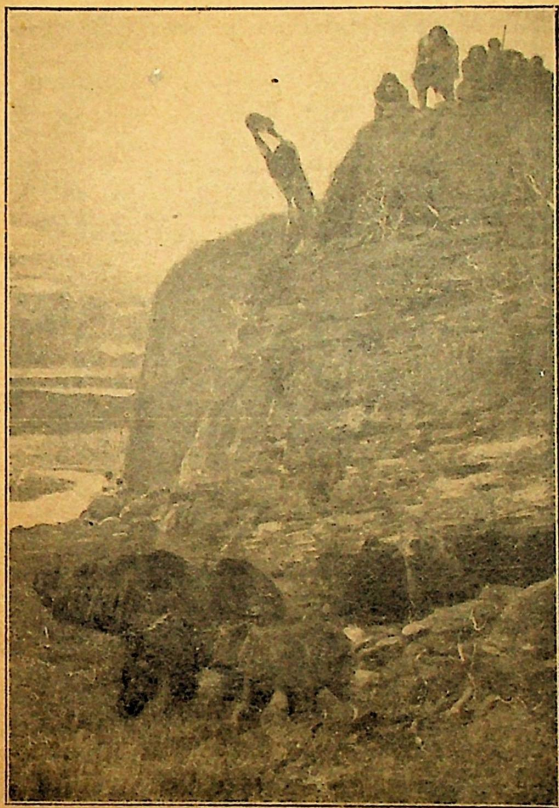

Видавництво Товариства „Просьвіта“ у Львові.

Оповідання з історії української землі.

(Нариси стародавньої культури).

Ч. 347. За март і цвітень 1909.

Ціна 40 сотиків.

Від хати до хати!

З рук до рук!

Передплачуйте і ширіть

„ПИСЬМО З ПРОСЬВІТИ”

орган Товариства „Просьвіта“ у Львові.

„ПИСЬМО З ПРОСЬВІТИ“ виходить між 15—20-им кожного місяця і подає способи і дороги, якими наш нарід може дійти до красшої долі, містить оповідання з минушности нашого і других народів, подає вісти про просьвітний і економічний рух серед нашого народа і иньших культурних народів та інформує про всілякі здобутки людського духа. Крім сего уділяє „Письмо з Просьвіти“ своїм читачам безплатно всяких порад у окремім відділі, що зветь ся „Наш порадник“, а в відділі „Вісти з Просьвіти“ подає вістки про діяльність Гол. Виділу, філій і читалень тов. „Просьвіта“. В відділі „Праця і забава“ подає загадки і задачі, за яких розвязку назначують ся нагороди в книжках, образах, знярядах господарських і т. п.

„ПИСЬМО З ПРОСЬВІТИ“ обовязані передплачувати всі філії і читальні „Просьвіти“, а повинні також пренумерувати його члени Товариства і других до сего наклонювати.

„ПИСЬМО З ПРОСЬВІТИ“ коштує річно 3 К., а для членів „Просьвіти“ лише 2 К.

Адрес редакції і адміністрації „Письма з Просьвіти“: Львів, Ринок ч. 10.

Члени філій і читалень „Просьвіти“! Домагайте ся від своїх Виділів щоб передплачували „Письмо з Просьвіти“.

ОПОВІДАНЯ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ.

(Нариси стародавньої культури).

ПЕРЕКАЗАВ

Мицѣла Залізняк.

КНИЖКА ПЕРША.

Збр. Гривні-Буржувасі

ЛЬВІВ 1909.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

На нашій землі жили колись дикуни.

Мамутові кістки в місті Києві.

У Києві на Подолі є Кирилівська^а улица. Знаходиться вона в нижній частині міста, під горою. В серпні р. 1903, на сій вулиці, трапилась дивна подія: київський вчений В. В. Хвойко, знайшов у землі, у глинищу, кістки якоїсь величезної звірюки.

Кістки, як кістки, — хіба мало їх знаходять у землі. І до Хвойка багато людей бачило їх, бачив і сам хазяїн (господар) тої землі, де Хвойко знайшов кістки. Знахідка така і загинулаб, коли б не Хвойко. Він рішив розглянути їх, як слід, і насамперед відкопати, очистити від піску та землі. Хвойко взяв на се дозвіл від хазяїна землі, найняв робітників і взяв ся до роботи. Щоб як слід розглянути знахідку, він попросив собі на поміч відомого київського вченого Українця проф. В. Б. Антоновича. Вони розглянули яму, де знайдено кістки, розглянули й самі кістки й зраділи.

Чогож вони зраділи? А ось чого.

В землі знайдено не самі тільки кістки, але ще й обуглене дерево та вугле, рештки давного вогнища, а поруч кісток лежало багато каміня якогось дивного вигляду.

Се були кістки мамута.

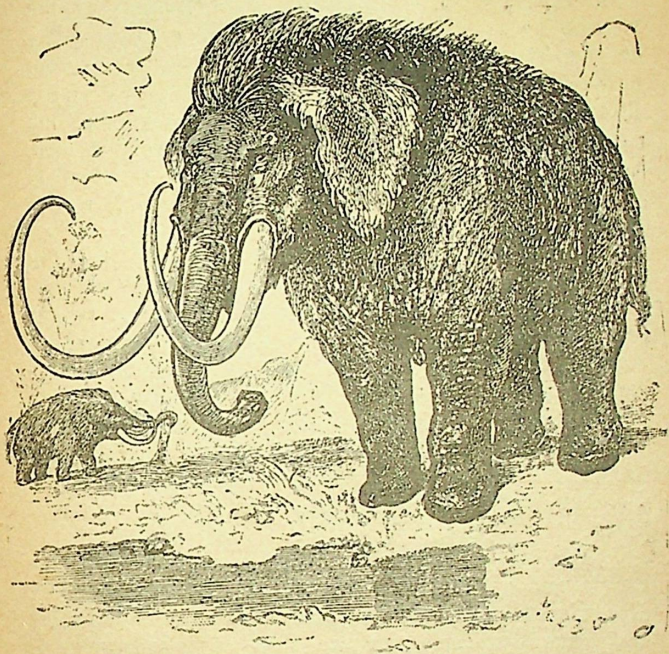
Мамути — се особлива порода величезних слонів з довгими клами; вони були порослі довгим кудлатим волосем та мали довгу гриву і трубу. Такі звіри жили колись за стародавніх часів і у нас на Україні.*) Згадані мамутові кістки були обгорілі та розколені, а на них виразно-видко було сліди не то молотка, не то сокири, коротко кажучи, сліди якогось знарядя. Значить, кістки не самі поломали ся від часу, а хтось їх розколов. А хто і на що розколов? На кістках видко було ще деякі сліди; — по сих слідах видко було, що хтось силкував ся витати з кісток стрижинь, що в в них у середині. Хтось його звідтіля видряпував, та не зубами, не пальцями, а чимсь острим. І колиж се було? Звичайно, тоді, коли кістки були свіжі: адже в середині несвіжих кісток стрижиня вже не має. Значить, хтось і колись з сих кісток їжу собі добував.

Хтож міг се зробити? Звичайно, не звірина, а людина. Та ще й така людина, що жила тоді, коли ще й мамути жили. Може на сього самого мамута

---

*) В 1907 р. відкрито в копальни земного воску в Старуни коло Надвірної, при нагоді копаня одного з шибів, цілий кістяк такого мамута враз зі шкірою. Звіра сего найдено в глибині около 14 м. під землею в земнім воску.

полювали люди, вбили його та й з'їли. Через се кістки мамута зістались тут, а з людей і слід загинув, —

1. рис. Мамут.

Їхні кістки лежать десь в иньшому місці, а може й зогнили зовсім.

Яким же способом тодішні люди могли розколювати мамутові кістки? Поруч кісток, в тій таки ямі, знайдено особливого вигляду каміні. Сі каміні плоскі, кінці їх навмисно оббито, заострено. Інший камінь подабає на молоток, иньший на ніж, иньший на грубу сокиру. Такі каміні самі по собі не родять ся, — по всьому видко, що се виріб людських рук. Дивлячись на такий камінь, не важко догадатись, що над ним попрацьовано, оброблено його, оббито, і до того навмисно все се зроблено. Робота, правда, тут поганенька, груба, а всеж се робота, всеж хтось з камінів щось там майстрував для себе. Ні — одна звірина сього не робить, — готує собі знаряди тільки людина.

Значить, там, де тепер стоїть Київ, жили колись мамути; тодіж жили там і люди. Сі люди вмiли оббивати камінь і виробляти для себе з сього каміня молотки, ножі та иньше знарядя; крім того вмiли люди розкладати вогнище, — значить, вмiли здобувати вогонь. А мамути жили, як про се вчені люди напевно дівнались, ще за давних часів, коли на всій нашій Україні лежала ледова крига. Значить і люди тоді жили.

Ось що показала, ось що розповіла знахідка мамутових кісток та людських виробів у Києві, на Кирилівській вулиці. Викопати яму, зробити знахідку не важко було; не так вже легко було зрозуміти її суть, зрозуміти, чого вона вчить і що доводить.

Згадана знахідка докладно й правдиво показує, що люди жили в нашій українській землі, на місці теперішнього Києва — вже дуже давно.

А чи жили вони тоді й по иньших місцях нашої України? Так, жили всюди, де вже можна було в ті

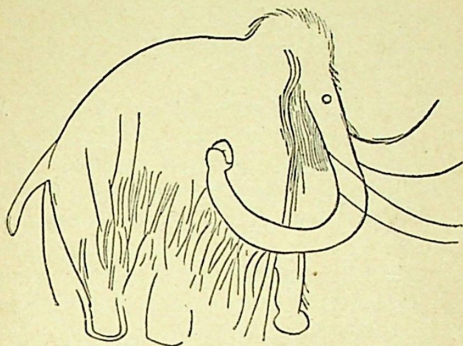
2. рлс. Пољоване на мамута.

часи жити, й де на землі вже стояла крига; се ми знаємо з того, що такі самі знахідки зроблено й по інших місцях на Україні, не тільки в Києві. Є, наприклад, у Лубенському повіті, полтавської губернії, село Гонці. Років 30 тому недалеко від сього села знайдено на березі річки Удая багато мамутових кісток, поруч кісток так само лежали, як і в київській знахідці, каміні, оббиті людською рукою. Кісток знайдено багато. Лежали вони одна на одній; видно було, що накидано їх аби як на купу. Поруч кісток мамута лежали кістки оленя. Тут лежали й дивного вигляду каміні. Вони виглядали так, ніби хтось почав був їх оббивати та кинув роботу, не докінчивши її. Поруч них знайдено в землі кістяне шило й щось похоже на голку, також зроблену з кістки. Значить, в ті часи робили люди свої знаряди не з самого каміня тільки, але й з кісток та напевно і з дерева.

Недалеко сього місця, зроблено було ще багато інших знахідок. Знайдено багато ножів та молотків, зроблених з грубо оббитого каміня. Вони лежали цілою купою; були серед них і готові й неготові. Дивлячись на них, можна було подумати, що тут була ціла майстерня для виробу кам'яних знарядів, та що люди жили на сих місцях дуже довго.

Подібні знахідки зроблено й по інших місцях на Україні. Багато різних людських виробів і навіть людських кісток знайдено в землі поруч з мамутовими кістками. А у Франції, знайдено навіть в землі кости, на яких надряпано малюнки, що представляють мамутів з трубою, з клами, з довгим волосем та довгою гривною. Але хто ж міг їх намалювати на сих кістках? Звичайно людина, та ще й така, що на власні очі бачила мамутів, себ-то така, що жила одночасно

з ними. Значить, і справді, коли жили мамути, тоді й люди жили.

З. рис. Представлене мамута на камені.

Ось по сих людських рештках можна довідатись докладно та певно, що на українській землі справді жили люди ще тоді, коли по нашій країні цілими чередками блукали величезні мамути, носороги, печерові медведі, велитенські олені й багато інших звірюк, яких тепер вже немає. І появили ся люди на українській землі не в одному місці, а в різних, жили вони й по Дніпру, біля Києва, й біля Удая річки і т. д. Жили вони всюди, де на землі вже стояла ледяна крига, що колись грубою верствою укривала довгий час нашу землю.

Чи давно живуть люди на українській землі?

Скільки ж років тому появились на Україні перші люди? Дещо й на се питане можна відповісти. Учені на нього вже знайшли відповідь, і знайшли таким способом.

Колись всю теперішню Росію й нашу Україну покривав грубою верствою криги величезний ледівець. Він так само покривав й інші країни, наприклад, теперішню Швецію, Німеччину, Англію. Є місцевість в Англії, що зветь ся Валліс. І доси можна бачити в сій місцевості багато слідів від величезного, давнього ледівця. Сей ледівець тут теж покривав колись усю країну. Його можна спостерегти по його слідам: коли тут лежав ледівець, беріг в сьому місці був далеко висший, ніж тепер. Інакше кажучи, морське дно було тоді в сьому місці вище; беріг теж лежав вище, горби на березі теж. Тоді вони були висші від теперішніх більше, як на пів версти. Се було тоді, коли ої самі місця були під ледівцем. Потім беріг почав осідати, опускати ся. Потроха спустив ся він у низ на триста сажнів. Після сього він знова почав помалу підіймати ся і підняв ся так, як тепер воно є. Тепер ледівців вже дуже давно на сьому березі нема, а тоді, коли беріг вперше з води підіймав ся, ледівець ще був. Скільквж років минуло з того часу до наших часів. Про се можна дізнати ся з певністю з того, з якою швидкістю беріг підіймав ся та опускав ся. По деяких місцях Англії він і досі підіймаєть ся, а по інших місцях він і досі опускаєть ся, осідає. З якою швидкістю се робить ся? Побережні мешканці докладно знають се по заміткам, які вони роблять на

побережних камінях. Осідає і піднімаєть ся беріг дуже помаленьки, найбільше на один локоть за сто років, а іноді й менше. А підняв ся беріг на цілих 300 сажнів, а в кожному сажні числить ся 3 лікті, а в 300 сажнях 900 ліктів себто 213 м. Щоб підвестися на один локоть йому треба що найменше сто років, а щоб піднятись на 900 ліктів, йому треба часу в сто разів більше, тоб-то 90.000 років. А беріг підіймав ся не швидше як що не повільнійше, ніж тепер. Та після того, як беріг підняв ся, він почав осідати й осів знова на 900 ліктів, і осідав що найбільше теж на один локоть в сто років, не швидше. Значить, і на се пішло 90 тисяч років. А осівши, беріг знова почав підіймати ся, виступати з води до теперішньої висоти. Тепер він заввишки в 150 сажнів або 480 ліктів — на те, щоб настільки піднятись, треба було йому ще 48 тисяч років. Значить, щоб підняти ся, та потім спустити ся й знова піднятись, треба було берегови 90 та ще 90 та ще 48 тисяч років, усього двіста двадцять вісім тисяч років. Ось, значить скільки часу минуло після того, як в сьому місці був величезний ледівець. І се що найменше, а може минуло часу ще більше. А ледівець сей покривав не саму Англію, але й Україну, він покривав обидві країни разом. Значить, ледівець покривав нашу землю 228 тисяч років тому, що найменше. А мамути водились на Україні тоді, коли там ледівець був, а люди жили тоді, коли й мамути жили. Значить, появились люди на українській землі більше як двісті тисяч років тому, инакше кажучи, дуже давно.

Так обчислено було по тому, з якою швидкістю підіймають ся та осідають береги. Майже те саме дізнали й иньшим способом: по річним наносам. Ві-

домо, що річки несуть намуд, а сей намуд осідає біля їхніх гирл; набирають ся там цілі верстви такого намулу. Пізнано, яка завгрубшки буває верства намулу за сто років. А глибоко, глибоко в намуді знаходили людські кістки поруч з кістками вимерлих звірин. От через се теж можна дізнатись, що й справді появились люди на землі дуже давно. Хоч як обчислювати, а все виходить, що люди живуть на землі вже що найменше сотні тисяч років.

Американський випадок.

Ось який випадок трафив ся в Америці, в Північно-Американських Сполучених Державах. Є там місто Новий Орлеан. Стоїть він над величезною американською рікою Міссісіпі, недалечко від того місця, де ся ріка впадає до моря. Новий Орлеан збудовано на землі, яку понаносила ся ріка. Недалечко від сього міста будували років 30—40 тому тавовий завод (фабрику). Для фундаменту треба було копати яму. Копали її робітники, копали, й несподівано натрапили на якісь величезні, товсті стовбури деревин. Лежали вони один на одному: та було їх дуже багато. По всьому видко було, що на сьому місці ріс колись великий ліс, а потім беріг тут осів у воду, вода затопила ліс, дерева загинули, впали на дно, а там засипав їх намуд. Так лежали вони там аж до наших часів, тільки зчорніли та трохи звугліли. То була особлива порода сосен, які звуть ся вирґінієськими кипарисами. Сі кипариси високі, міцні й живуть дуже довго. Про зріст всякого дерева можна дізнати ся, коли розпилити його впоперек і подивитись на круги

(слої). Відомо, що круги кожної деревини йдуть ніби кільцями, одно кільце за другим, починаючи від самої середини. Що року наростає одно таке кільце. Є такі кипариси, що мають мало не шість тисяч рокових кільців; значить, сі дерева можуть жити й рости по шість тисяч років. На кожний цаль дерева припадає від 35 до 12 рокових кільців. Стовбурі саме таких дерев і знайшли в землі робітники газового закладу. Витягли вони зпід землі кипарисові стовбурі та пні, з яких немало було грубих на півтора сажнів впоперек. Кожде таке дерево має не менше, як 5700 років, а весь ліс має що найменше — у двоє більше років, себто коло 12 тисяч років. З великою працею прокопали робітники яму крізь рештки такого ліса, а відтак копали далі ще глибше. Прокопали трохи — скінчилися кипариси, а показали ся дуби, теж величезні, товсті. В деяких дубових стовбурів бувало і по 750 рокових кільців. Значить, до кипарисового, ріс тут дубовий ліс, мав він не менше, як півтора тисяча років. Почали далі копати. Під дубовим лісом, як виявило ся, лежав намул; цілу верству такого намулу грубу на локоть нанесла тут колись ріка. Під сею верствою намулу лежала верства перегнилої трави. Викопали робітники намул та гнилу траву, бачуть — під сими верствами знова рештки кипарисового ліса, а під ними знова дубовий ліс, а там знова трава та намул. Ясно, що нижній ліс давнійший від висшого, тому і не диво, що всі його стовбурі ще більше зчорніли, перегнили. Лопатами різали їх, мов сир. Серед сих дерев теж трапляло ся багато дуже грубих, по півтора сажнів впоперек.

Нарешті прокопали робітники яму й крізь сей ліс. А під лісом натрапили вони знова на намул та на

рештки якоїсь трави, а під ними ще ліс, спершу кипарисовий, а далі дубовий. Усього в сих місцях знайдено було чотири ліси, один над другим, а між ними верстви намулу та трави. Значить, в сьому місци, в гирлі ріки Міссісіпі, чотири рази повторяло ся ось що: на березі виростав величезний дубовий ліс, ріс він, ріс та зеленів не менше, як 1500 років; тим часом беріг ріки все осідав, та осідав у море; ґрунт став вохкий, а на такому ґрунті дуби не можуть рости. Через се загинули дуби, впали на землю, а на їх місце виріс кипарисовий ліс. Довго, довго ріс він на сьому місци, бо встигли за сей час вирости дерева грубі на 5700 рокових кільців, та до того лежали такі дерева в кілька верств.. Кипарисовий ліс все зеленів та зеленів тут не менше, як 11.400 років. А беріг все осідав помалу дальше. Осів беріг — згинув кипарисовий ліс, і теж закрив його намул. І пролежав він під ним не мало років. А тоді знова підняв ся беріг з під води, й вироста на ньому знова трава, а потім виріс величезний ліс, спершу дубовий, а опісля кипарисовий. Потім знова осів беріг, і загинув ліс, а тоді знова підняв ся беріг і знова вироста трава на ньому та зазеленіли ліси. Через те й вийшло, що в сьому місци в землі лежали рештки чотирох величезних лісів один над одним.

Все се знайдено було на тому місці, де будували газований заклад. А по иньших місцях, в гирлах тієї ж таки Міссісіпі знайдено було не чотири, а десять лісів один над другим, а між ними верстви намулу більше, як на локоть завгрубшки. Ріка Міссісіпі що найбільше наносить п'ять цалів намулу за кожді сто років. Значить, щоб вона наносила землі

більше як на лікоть, треба їй що найменше півтора тисяча років. Скільки ж років минуло з того часу, як вирости в цьому місці перші ліси? Це можна вичислити з чималою докладністю.

Перше: верства намулу в один локоть завгрубішки росте 1500 років.

Друге: ліс кипарисів, з яких багато росло по 5700 років, зеленів у цьому місці, ще найменше, вдвоє більше, ніж окреме дерево, себ-то 11.400 років.

Третє: ліс дубів, що мали не рідко по 750 років, зеленів на цьому місці щонайменше 1500 років.

Значить, треба було щонайменше мало не 14.400 років на те, щоб в цьому місці осів намул і вирости на ньому верстви трави та кипарисові й дубові ліси. А таких лісів знайдено було по інших місцях під землею цілих десять, один ліс над другим. Значить, росли всі вони тут, що найменше сто сорок чотири тисячі років.

Й ось під четвертим лісом знайшли робітники людські кістки. Лежали вони під деревом, а біля них лежало вугілля, рештки вогнища. Череп, чашка, себ-то кістки голови, добре збереглися, а інші кістки розсипались, ледве до їх доторкнулись.

Скількиж років тому жила та людина, якої кістки тут знайдено. Її кістки знайдено під чотирма верствами лісів, а кожна така верства має не менше, як 14.400 років; значить, чотири ліси мають не менше, як 57.600 років. Ось скільки років тому жила ся людина.

Значить, і з цього обрахунку виходить, що люди з'явилися на світі дуже давно.

Хоч як числити, виходить те саме: рід людський вже дуже давно існує на землі; існує він не сотні, не тисячі років, а щонайменше десятки тисяч.

Саме через се й трапляють ся подекуди в землі сліди рук людських разом з кістками мамута, носорога, величезного печерового ведмеда та інших звірячих пород, які вже давно вимерли.

Найдавніші мешканці нашої української землі.

Якіж люди появились в нашій країні раніше всіх інших людей? Хто вони були? Як вони жили? Яким способом здобували вони собі їжу? На всі ті питання можна дати відповідь, бо від давних людей і доси переховали ся деякі сліди. Переховали ся їхні могили, їхні кістки, їхні вироби. Не дуже багато сих слідів. А все ж вони є, і по сих слідах багато дечого можна дізнати ся та про багато річий догадатись.

Перші мешканці української землі зовсім не були подібні до нас. Вони були не нашої породи й племені, а якого саме, невідомо; були низького росту, та неповоротні. Голови в них були менші як наші, — се видно по кістках, знайдених на Україні та по інших країнах глибоко в землі. Їхні голови були немов витягнені ззаду на перед і трохи придавлені з боків. Таких надмірно довгих голов у людей нашої теперішньої української породи зовсім не буває. І ще ось що дивно: ті старинні люди мали в голові менше мозку, ніж у нас, бо їхні головні чашки були менші.

І мозок вони трохи иньший мали, не зовсім такий, як наш: в лобі його було менше, а в потилиці більше. Лоб у старинних людей був маленький, вузький і дуже нахилений назад. Серед наших людей тепер таких лобів непомітно, хіба в яких калік. А роти мали старинні люди великі, зуби в них були довгі й криво осаджені, помітно наперед висунені. Не можна сказати, щоб все те виглядало гарно на наш погляд. І взагалі старинні люди були дуже негарними. Вуха незвичайно довгі, ноги трохи криві, а великим пальцем на носі люди могли хапати й піднимати з землі різні річи. На наших ногах немає вже таких пальців. Живіт у старинних людей був дуже великий і висів, як мішок. Ходили вони перевалюючись, як качки, але, треба думати, лазили краще від теперішніх людей по скелях та деревах.

Великі переміни.

Через щож заселили українську землю люди? Звідкіля появили ся вони в теперішній Україні? Чи тут, в наших місцях, почалась людська порода, чи в якій иньшій країні?

Можна думати, що найдавніші мешканці української землі прийшли сюди з иньших місць, з другої землі. Прийшли вони з теплих країн, з далекої Азії. Про се здогадати ся можна теж по давних людських кістках. Найдавніші людські кістки знайдено в Азії. Наприклад, далеко, далеко від України, на південному кінці Азії є остров Ява. Се великий гірський та лісовий остров на теплому морі. Є на ньому й вулкани (гори, що викидають іноді з себе вогонь) й дуже

густі ліси; і за наших часів живуть ще там дикуни. Й ось кілька років тому, глибоко в землі, один учений лікар знайшов на острові Яві людські кістки. Роздивилися на сі кістки й побачили, що се кістки особливої породи дикунів; ся порода зовсім відмінна від нинішніх яванських дикунів й від інших людських пород. По сих кістках довідатись можна, яка порода людей жила колись на острові Яві. Якаж була ся порода? Ще дикійша, ніж найдавніші люди української землі; у людей тієї породи, знайденої на острові Яві, голови були зовсім маленькі, ще менші як голови найдавніших людей української землі; лоби в яванській породи ще більше були взад похилені, вилиці ще більші, й зуби косіці, руки довші, а ноги зовсім криві. Оттакі то кістки такої дикої людської породи знайдено на Яві у глибоких верствах землі. По всьому видно, що яванська, азійська порода людей далеко давніша від європейської. Такої давньої породи людей, як на Яві, ніде ще не знайдено. Через се можна думати, що європейська порода людей появилася пізніше від азійської, а справа була така: насамперед появилася порода людей десь в Азії, недалечко від острова Яви. Місце там дуже тепле, ліси густі, багато звіру всякого, птахів, риби то що. Отж по сих лісах і жили найперші люди. Довго жили вони й помалу розплодилися. Тісно стало їм. Довелось декому інших місць шукати. А то може вороги які прогнали їх з рідної країни, може після бійки з ворогами довелося декому подалі тікати. І те й друге могло бути. Хоч не хоч, а треба було деяким людям сеї породи на інші місця подати ся. От і пішли вони в світ за очі. Знайшли нарешті добрі, вигідні місця — далі йти поки що не треба було. По-

чали тут жити й знова розплодили ся. Минуло багато, багато років, — і в сих місцях те саме стало ся, що в давнійших, — і тут стало з яких небудь причин тісно та невідгідно жити. Значить, і звідси декого виперто, дехто сам далі пішов, декому хоч не хоч довело ся мандрувати. Прийшли сі переселенці знова на нові місця; а там, врешті, повторило ся те саме, що й на старих. Через се пішов дехто ще далі, а там ще й ще. І почали різні країни одна за одною заселятись людською породою. А країна на країну не похожа, — є й степові країни, й лісові, й рівні, й гористі, й теплі, й холодні, й сухі, й вогкі; значить первісним людям довелось хоч не хоч пристосуватись до різних країн, до погоди привикати, перемінювати їжу, і способи здобування її; звичаї теж довело ся перемінити. Помалу довело ся й до таких країн дістатись, де тільки в літі тепло. А по таких холодкуватих країнах вже зовсім иньше життя. Та, нарешті заселились і такі холодкуваті країни, а за ними й ще холодніші. Лихо погнало людей до всяких країн. Нарешті й нинішній Сибір заселив ся й иньші країни, заселила ся людьми й наша Україна. Заселилась вся Азія, Європа, всі иньші країни, до найхолодніших місць. По різних країнах неоднакове життя почало ся, а від неоднакового життя й люди міняти ся почали: хто вищим на зріст зробив ся, хто нижчим, хто навчив ся по степах швидко бігати, хто по скелях добре лазити; в кого стали дужі й довгі ноги, в кого короткі руки; в иньших від спеки та иньших причин шкіра темнішою стала, иньші білявими поробились. Інші навчили ся швидше й красше їжу собі здобувати, значить, легше їм стало жити; хто не зумів сього зробити, не пристосував ся до нових обставин,

тому важко було жити. Такі люди, звісно, швидше вмирали. Ї сини їхні, й внуки, коли були схожі на батьків своїх, теж умирали швидше. Коротко кажучи, по різних країнах з одної породи людей багато нових пород появило ся. Інакше кажучи, появили ся різні людські племена. Та й не могло воно інакше й бути: лихо та біда по всій землі розігнали людей і переробили все їхнє тіло на новий лад. І все се зробило ся поневолі, зробило ся само по собі, хоч і дуже не швидко. Треба було на се сотень тисяч, а може й мільонів років.

Ось яким способом, ось звідкіля й з яких причин появили ся найперші, найдавніші дикуни в українській землі.

Що їли найдавніші люди?

Щож їли такі люди? Вони не вміли орати, сіяти. Колиб вони вміли, напевне до нас дійшлиб хоч які-небудь рештки від їхніх хліборобських знарядів. А таких решток ніде не знайдено. Значить, найдавніші люди на Україні не жили з хліборобства через те, що не вміли ще сього, розумом не дійшли до такого занятя; так живе і до наших часів по різних країнах багато дикунів. Сі дикуни їдять тільки такі трави, плоди, коріня, що самі ростуть й праці від людей особливої не вимагають. Дикуни викопують коріня з землі й сирими їдять. Викопують коріня руками, іноді гострими палицями: отсе й всі їхні знарядя. Щоб палиця була острійшою та міцнійшою, привязують вони до її кінця який небудь острий камінь або звірячу кістку. Таким способом здобувають дикуни

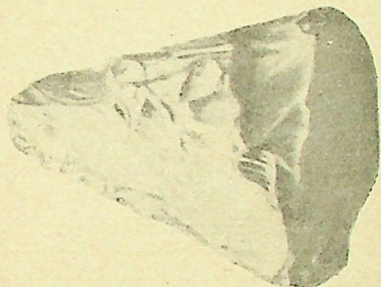
собі їжу. Не жили дикі люди і з скотарства. Не мали вони волів, коров, овець, коний. Не було ніяких свійських звірят. Навіть собак не було. В ті часи бики, вівці, собаки, коні бігали ще дикими по степах та лісах. Люди полювали на них, убивали, але привчати до себе, зробити їх свійськими тоді ще не вміли. Якаж їжа в ті часи була у диких людей? Всяка, яка тільки траплялась. Найважнішою справою для людей було — здобути їжу. В усі часи так воно було. Тільки про се й дбали перші люди. Весь свій час витрачали вони на те, щоб собі здобути поживу, й мало часу залишалось у них на інші справи. А здобувати собі їжу в ті часи не було легко. Адже жити доводилось не в теплій країні, а холодній, — в ті часи теперішня українська земля холоднішою була, бо леди не всюди розтали, болота багато було, ліси не встигли ще вирости. Доводилось у степу жити й на степову звірину полювати, а вона дуже прудка. Дуже тяжко людині її здобути. При такому життю доводилось їсти все, що трафлялось пригожого до їди. Так ще й доси багато дикунів живе. Їдять вони все, що трапить ся. Їдять слимаки морські та річні, їдять хробаків, гадюки, ящірки, комашки, саранчу, їдять всяку рибу, звірят, птахів, яких тільки можуть спіймати. Наприклад, далеко від нас, на холодному морі є острови, а на островах тих дуже дикі люди живуть. Звуть ся острови тії Вогняною Землею, а їхні дикі мешканці — Пешересами. На островах сих і досі є великі ледівці, що аж до моря сягають. Пешереси — зовсім дикий народ. В країні їхній дмуть завсїгди холодні вітри, дощ іде, або сніг падає. Пешереси терплять і голод і холод зовсім так, як найдавніші люди на українській землі. Блукають вони над морем і зби-

рають слимачки та черепашки, розбивають їх каменюкою та й ковтають сирими, а шкаралупу долі кидають. По деяких місцях накидано вже великі купи тих скорупок, бувають ті купи шкаралущ більше, як сяженень заввишки та сяжнів триста завдовжки, та сажнів 60 завширшки. Нагромаджувались вони багато сотень років і все на одному місці, бо на тому місці добре слимачки і черепашки водять ся, а де вони — там і люди. І в нашій землі такі купи мушлів знаходять. Значить, в нас колись люди над річками блукали, та ще й такі люди, що мушлі сирими їли. І довго блукали такі люди, бо встигли вирости великі купи.

Найдавніші вироби людських рук.

Ото саме в сих купах скорупок і знайдено найперші вироби людських рук: кам'яні молотки, кам'яні ножі, та иньші знарядя, теж з каміня. А ще знайдено рибячі кістки, розгризені пташині кістки, заячі та багатьох иньших звірин. Знайдено було й кістяні вістря для гарпунів. Значить, ось яким способом за давніх часів люди ловили рибу. Привязували вони до палиці остру кістку й виходив гарпун. Сим гарпуном вони влучали рибу в воді. Риби тоді багато було, більше ніж тепер. І до наших часів деякі дикуни гарпунами рибу ловлять. Багато їхніх знарядів з кісток зроблено, а иньші з дерева. За тих часів найбільше кістяні та деревляні знарядя вживали ся. Наприклад, нижні щоки печерового медведя з довжезним зубом довгий час вживали ся замість меча, бо медвежі зуби дуже міцні й острі. Та помалу навчили ся люди обробляти і тверде каміня. Так, наприклад, пе-

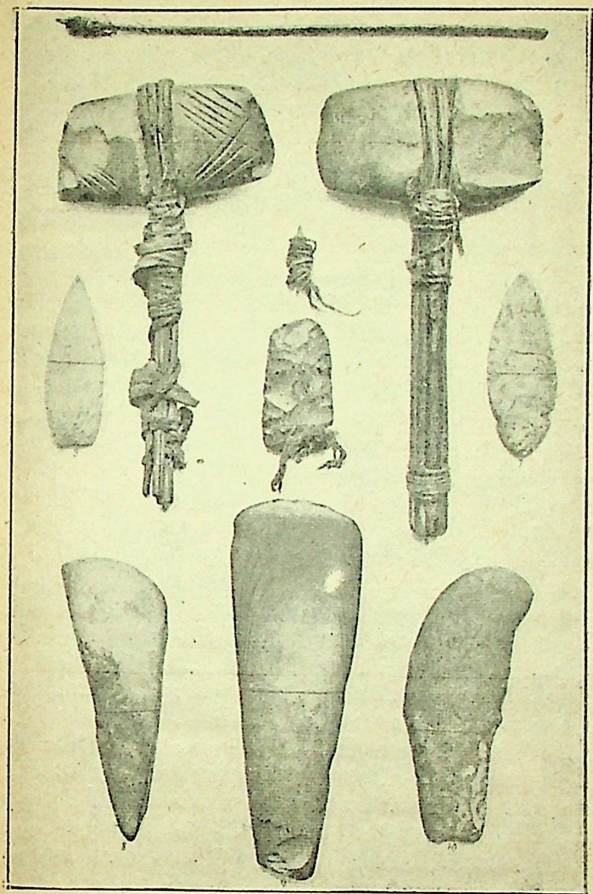

4. рис. Найдавніші камяні знаряди.

шереси, — мешканці Вогняної Землі, Ескімоси з Північної Америки, та Австралійці, готують собі зброю таким способом: беруть великий кремій, кругляк, й розбивають його другою якою камінюкою. Потім від цього кругляка починає дикун відколювати шматочки, а робить він се дуже зручно. А іноді дикуни роблять так: беруть кістку й приставляють її до самого краю кремія й з усеї сили надавлюють на неї. Тоді від кремія відламується довга, тонка пластинка каміня з острим краєм: ось і каміний ніж. Далеко більше мороки треба для того, щоб виготовити каміний молот або сокиру. Треба їх оббивати потрошку; до цього треба ще камінь оббити так, щоб один край був грубий, а другий острій. Таку сокиру насажують на деревляний держак. Але як же се зробити, коли в сокирі нема ніякої дірки? Се роблять так, що беруть сучок, розщеплюють його й встромляють туди камінь; тоді завязують його міцно ликом або ремінем. От і готова камяна сокира або молот. А иньші дикуни ще хитрійше се роблять: вони вибирають в лісі міцний сучок і видовбують у ньому дірку; тоді встромляють туди свою оббиту камінюку грубшим кінцем у дерево. Камінюка зістається так кілька років. Сучок за сей час дуже розростається і з усіх боків охоплює камінюку; після цього вона не може вже з дерева вискочити, бо в середині дерева вона товща. Після цього дикун відламує сучок і обрубуює маленькі гілячки та листе. Сокира готова.

Щоб зробити її з каміня та насадити на держак, треба іноді дикій людині кілька років.

Таким способом і найдавніші люди української землі робили свої сокири. Багато таких сокир, молотів та иньших знарядів знайдено по різних місцях на

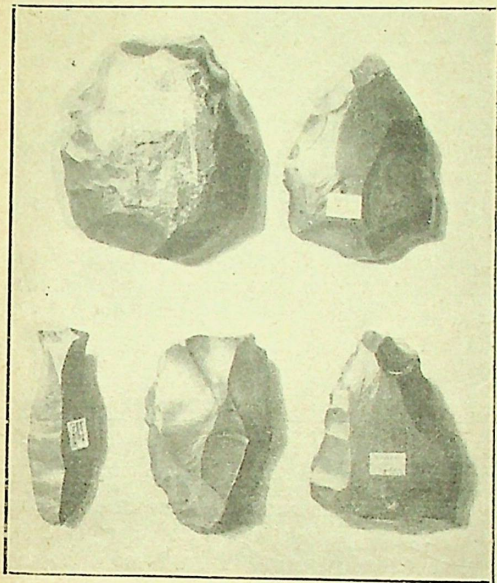
5. рис. Камінні знаряди, знайдені в північній Америці.

Україні. Знарядя єї дуже грубої роботи. Вони погано оббиті, зовсім не вигладжені й дуже неправильної форми. Іншим разом навіть догадатись важко, що се виріб людських рук.

Чи легко було вигадати кам'яну сокиру?

Але й таку сокиру вигадати — річ не легка. Адже ні одна звірина не робить сокир, а ось людина вигадала й зробила. Від чогож, і яким способом так вийшло? Звісно, лихо навчило сього, та зовсім не швидко. На те тільки, щоб вигадати найгіршу кам'яну сокиру, треба було, може, багато тисяч років. Справа йшла так. Спершу люди здобували собі їжу голими руками; потім почали вони брати іноді палицю або камінюку й розбивати ними горіхи або слимачки, та черепашки. Потім привикли люди при всякій нагоді не одними тільки руками робити, а хапати до рук камінь або палицю; згодом привикли вони брати палицю поздовж, бо вона міцнійше може вдарити. А потім хтось вигадав насажувати на палицю камінюку. Може дві, три людини, що в ріжних кінцях землі жили, вигадали, як се робити. Але в усякому разі таких вигадливих людей мало було; всі иньші люди, не такі здібні та розумні, жили, як давнійше. Але нарешті нездібні почали робити так, як здібні: вони побачили, як ті роблять і навчилися від них. Значить, не самі вигадали, а від иньших навчилися. Потім вигадав хтось вибрати остру камінюку та прив'язувати її до палиці. І сього не швидко навчилися люди робити. Потім так само навчилися вони навмисне оббивати камінь об камінь і заострювати його. На се-

ще більше років треба було. Так воно й виходить, що й найзвичайніші речі зовсім не такі звичайні. Адже їх треба насамперед вигадати, а тоді ще треба призвичаїтись до них. На вигадувания не всяка голова.

6. рпс Знряди до добування огня, знайдені в Єгипті.

придатна. Ще добре, що таким головам часто щасливі випадки допомагають. Але перейняти вигадане далеко легше, ніж самому вигадувати — переймати вміють не тільки люди, а й малпи. От таким способом, через

перейманс й переходять винаходи від людини до людини.

А чи багато часу треба було, щоби різні винаходи по всій землі поширились, серед всіх людей, що там жили? Теж дуже багато часу. Адже людей тоді було далеко менше, ніж тепер. Не мільонами треба було числити мешканців тодішньої української землі, а тисячами. Людина від людини, кунка людей від другої купки жили в ті часи далеко. Значить, і бачились вони проміж собою рідше. Значить, і вчитись чогось від інших було тяжко і невигідно: що одна людина вигадала, те звичайно при ній зіставалось і минало без користі для інших. Та всеж, хоч і як тихо, а справа таки посувалася наперед. І нарешті вийшло так, що на те тільки, щоб вигадати грубу кам'яну сокиру, витрачено було багато тисяч років; а щоб сі сокири появили ся в усіх мешканців великої країни, на се ще більше часу треба було.

Чи легко було вигадати хату?

Після того, як почали люди уживати кам'яних сокир, лекше стало їм жити, вигідніше здобувати їжу. Не мало людей і від голодової смерті поратували сокири та інші знарядя. І самі люди поратувались, і дітий красше почали годувати. Лекше їм стало полювати на диких звірів, вигідніше стало вбивати. Через мисливість покращала їжа, а від доброї їжі люди міцнішими стали. Почали вони менше вмирати, довше жити, коротко кажучи, помітно розплодили ся.

Та всеж за тих часів наша українська земля була дуже мало залюднена. Не було ніяких хат ані

сїл ані гóродів. Жили люди в шалашах, як от тепер

7. рис. Кам'яні соніри.

живуть дикуни-пешереси. Сї їхні шалашї ще гiрші
були від пташиних гнїзд; між шалашом та гнїздом та

ріжниця була, що птиці будують свої гнізда на довший час, а дикуни мало не щодня будують нові шалаші. Їхні шалаші, се звичайнісінькі загородки від вітру, зроблені з гіляк. Навіть стріхи вони не мають.

Такі загородки ставляють дикуни з того боку, звідкіля дує вітер. Понастромлюють зломаних гіляк просто в землю та й тиснуть ся з другого боку. Інші дикуни півколом устромлюють гіляки, але й в таких шалашах не можна знайти захисту від холоду. Шалаш ще так сяк може захистити від вітру, та не від дощу. І в літі і в зимі живуть дикуни в таких шалашах. Проте, інші дикуни ховають ся від холоду по печерах, по ямах то що. Так само жили й найдавніші люди української землі. Їхні сліди та рештки дуже часто знаходять в печерах. Наприклад, кілька років тому знайшли таку печеру недалеко від Києва, біля Кирилівського монастиря. Дуже багато знайдено їх по берегах річок. Наприклад, по Дніпру, починаючи від села Манастирки до Межигіря, знайшли більше, як сто таких печер, і всі вони мали сліди людського житла — обгризені та розбиті і розколені кістки, сліди вогня, кам'яні молотки, сокири та ножі. По всьому видно, що дуже довго жили люди по сих печерах, й жили саме таким життєм, як теперішні дикуни. Навіть звичаї мали вони ті самі.

Наприклад, вони розкладали огнища побіля входу до печери, зовсім не дбали про охайність свого житла, кидали в печері долі й кістки, й інші рештки своєї їжі. Дуже нечепурно жили вони. І всюди, по різних закутках нашої України вони жили однаково. Всюди було сим людям тяжко жити, й всі вони були дуже подібні до теперішніх дикунів. Правда, на всьому світі не було тоді інших людей — всі були дикими.

Вчити ся наук та умілостей не було в кого: власним розумом, „самоуком“ доводилось до всього добивати ся.

По печерах та шалашах жили найдавніші люди української землі. Іншого житла вони не мали. Будувати хати ще ніхто тоді не вмів. Навчити ся сього було не легко й стало ся се багато тисяч років пізнійше. На се також витрачено тисячі років.

Яким способом і через що люди стали дужчими за всіх звірів?

Ще важче було людям навчити ся здобути огонь. Адже звірі й досі боять ся огню й не вміють здобувати його. А люди ще за дуже давних часів навчили ся здобувати огонь. Се видно по рештках їхніх вогнищ. Такі рештки та обгоріле дерево разом з кістками мамута знайдено по деяких місцях української землі. Значить, люди вміли здобувати огонь ще в ті давні часи, коли по нашій землі блукали мамути, льви та медведі.

Та всеж дуже довго довело ся їм жити без огню. Так і тягло ся їхнє жите, без огню й без зброї, серед величезних хижаків та страшних звірів, без запасів їжі та без доброго захисту від холоду. Не легко було ратувати та підтримувати своє жите за тих давних часів. Можна думати, що спершу й самі люди боялись огню так само, як звірі. Та всеж люди жили, всеж рід людський у ті часи не загинув. А може мало хто й вважав тяжким своє жите. Адже навіть звірі до всього привикають, а люди навіть при великих нещастях часто думають, що, мовляв, „се так

і повинно бути“. Адже за тих часів ніхто не знав, що жите може й красшим бути від тодішнього.

Яким же способом навчилися люди здобувати огонь? Насамперед, можна думати, стало ся се там, де є вулькани (гори, що викидають іноді з себе огонь та розтоплене каміне то що). Там з середини землі, через сї гори від часу до часу випливає страшенно горяча лява, себ-то розтоплене каміня. Така лява з гори швидко застигає, але довго держить жар у середині. Великі ріки ляви іноді й сотні років не встигають. Підчас землетрусу гора викидає з себе ляву; ся лява тече вниз, і від неї запалюють ся дерева, що стоять на її шляху. Після вибуху можна запалити палицю від такого потоку ляви — треба тільки пробити застиглу кору ляви та глибше застромити палицю. Таким способом здобували собі огонь дикуни Новозеляндці років сто тому. Вони запалювали таким способом палиці й несли їх до дому; там вони розкладали огнище й підтримували його цілий рік, і в день, і в ночі, і вранці і ввечері. Так робить ще багато інших диких племен. Вони всюди возять з собою горячі палиці або вугле. Наприклад, дикуни пешереси розкладають огнище навіть на своїх човнах; на дно човна кладуть вони камінь, а на ньому розкладають огонь. Трапляється іноді, що дикуни переселяються з країни в країну, — вони й огонь забрають з собою. Кождий дбає, щоб свій власний огник мати. А інші племена навіть окремих людей мають, що доглядають за тим, щоб огонь не погас. Може бути, що й на українську землю переселили ся колись люди з інших місць і разом з собою й огонь принесли.

По інших країнах трапляються іноді пожежі від блискавки. Іншим разом вдарить блискавка в де-

рево, — від неї запалить ся дерево, від одного дерева може запалити ся друге, третє, цілий ліс й степова трава. Лісова пожежа небезпечна і для звірів, і для людей; пожежа трави не така небезпечна. До такого невеличкого огню навіть привикнути можна, бо й звірі привикають до нього. Може через такі пожежі й познайомились люди з огнем.

А, може, й так було: запримитив хто, що з деяких камінїв іскри падають, коли вдарити міцно каменем об камінь, наприклад, шматком руди якої об кремій. А се напевне траплялось перед людьми ще раз, коли вони готували свої кам'яні сокири. Вони пробували виробляти їх з ріжного роду каміня. Робили вони се по своїх шалашах та печерах, а там напевно лежав сухий мох до снання. Такий мох легко міг запалити ся від іскри. З сього й могло почати ся здобуванє огня.

Велике добро для людей огонь... Та його ніхто людям не давав, ніхто не вчив їх, як треба його здобувати. Люди самі дійшли до сього, самі навчили ся сього. Та на се теж пішло багато років.

Уміне здобувати огонь цілком перемінило жите людей: через таке уміне зовсім інакше пішло воно, ніж ранійше. По звірячому йшло до сього часу людське жите, з сього часу пішло воно вже по людському. Хто має огонь, той через се стає дужчим від всіх звірів. Від огню й лев тікає, і печеровий медвідь збочує, і взагалі всяка хижа звірюка боїть ся огню. З огнем і в степу сидіти можна, жадна звірюка не зачепить. Вогонь дає й світло, й теплоту.

Найдавніші люди не знали посуду.

Але ось що дивно: довгий час люди не вміли ні печи, ні варити що на огни. Для них огонь був насамперед захистом від ворогів, а варити на огни їжу не швидко навчилися. Багато часу пішло на те, щоб навчити їх печи, й варити. Адже щоб печи треба м'ясо покласти на огонь, а коли його покласти просто на вуглі, воно згорить або підгорить, а таке м'ясо ще гірше від сирого. А в чому ж покласти його на огонь? За тих часів ніякої посуду не було, ніхто її не знав та навіть не думав, що може бути. Через те ніхто не думав про те, що можна м'ясо печи; і до цього часу живуть такі дикуни, що не вміють його печи. А інші дикуни печуть таким способом: викопують яму, кладуть до неї камінюки й розкладають в ямі огнище; коли огнище згорить й камінюки зроблять ся гарячими, дикуни вигрібають з ями вуглі, а в попіл закопують сире м'ясо, та так його потім й їдять разом з попелом замість соли. З цього способу, мабуть, і почали найдавніші люди. Так і до наших часів ладять собі печеню деякі дикуни.

А інші дикуни так роблять: розріжуть убитий звірюці черево, наллють туди води, а в воду кидають розпалене каміня. Від цього каміня вода нагрівається, й м'ясо в ній варить ся. Можливо, що з цього способу й почали люди м'ясо варити. А з самого початку люди пекли й варили без всякої посудини.

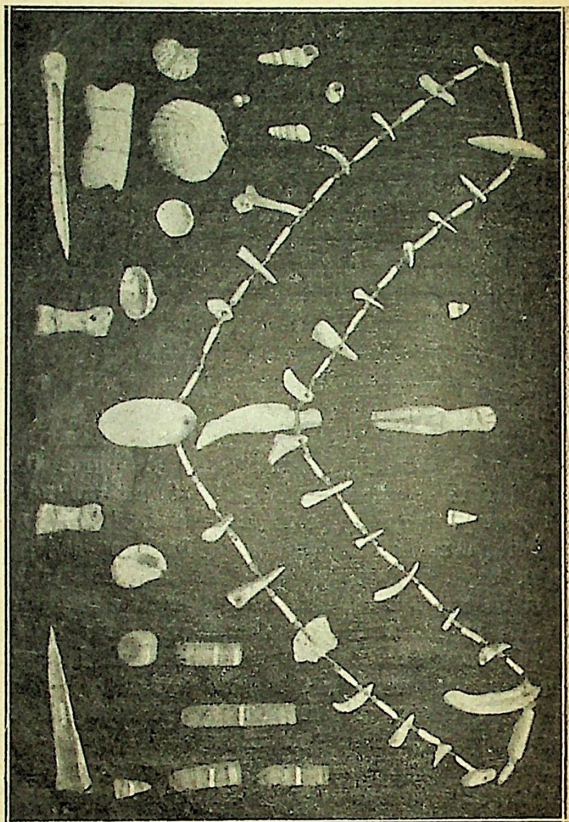
До посуду не швидко вони додумались. По найдавніших печерах, де найдавніші люди жили, нема й слідів якої небудь посудини.

Найдавніші люди не знали одежі.

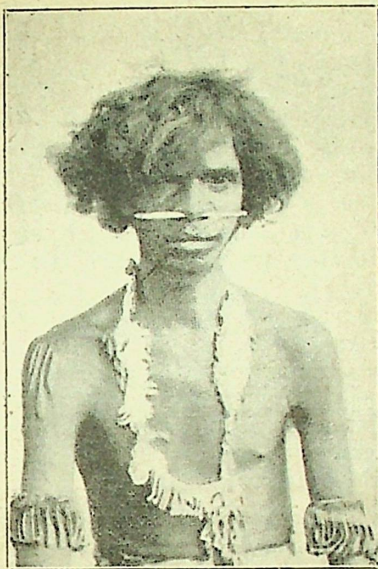
Чи вмілиж найдавніші люди української землі шити одежу? На перший погляд здається, що се вони напевно вміли робити: як сього не вміти, коли доводить ся жити в холодній землі? А на ділі не так воно було: найдавніші люди української землі ходили малò не голі. Холодів вони не боялись; до снігу привикли. А хто не привик, той умер, загинув. І з дітьми людий те саме було, — слабі діти швидко вмирали, а хто живим зістав ся, той, значить, людина здорова, — вона всякий холод та негоду перетерпить без всякої одежі. Звичайно від такого важкого життя вмирало більше людий ніж тепер, а зіставало ся менше. Та всеж не всі помирали, — рід людський таки не вигинув.

Зовсім по тодішньому й досі живуть дикуни пещереси та деякі Індіане Північної Америки. Ось що оповідають про них мандрівці: „Сі дикуни не боять ся холоду, до нього вони привикли. Навіть в зимі ходять вони майже без одежі. Замість одежі мають вони невеличку звірячу шкіру на плечах, та таку саму біля пояса. Всього тіла така одежа не закриває, — боки і груди голі, ноги босі й теж голі; на голові нема ніякої шапки окріч довгого волося. Трапить ся, сніг падає; падає він просто на голі груди, падає й тоне. Навіть новонароджених дітей ледве-ледве шкірою прикривають, тільки материні груди й огрівають їх. Через те багато дітей вмирає ще малыми. А слабих новонароджених дітей вбивають нерас самі дикуни; буває дикун схопить таку свою дитину та й вдарить її головою об камінь. Страшно навіть оповідати про се, а всеж такі річи діють ся та ще й до-

7. рис. Прикраси з костей, зубів, і мушлів.

сильно часто. Зато удержують ся при житю тільки дуже здорові, міцні. Й ось що в очи кидаєть ся: дикуни не дуже то дбають про теплу одежу, а за те люблять себе дуже оздоблювати. На шиї в них висить намисто

8. рис Австралійський дикун з прикрасами.

з барвних мушлів, а лице й тіло ріжними фарбами пофарбовано — білою, чорною, червоною. Значить, про свою красу дикуни дуже дбають, а про теплоту — ні". Так оповідають мандрівці про нинішних дикунів. Похоже на сих дикунів жили за дуже давних часів

й люди теперішньої української землі. Вони теж носили на своїх плечах звірячі шкіри. Вони скребли їх, обробляли особливими камінними скробачками. Такі скробачки знайдено по багатьох стародавніх печерах. Виправляти шкіру тодішні люди, звичайно, не вмели. Пешереси теж не вмють сього робити. Вони просто скребуть шкіру з внутрішнього боку. Коли великої шкіри не має, вони або як звязують та зшивають маленькі шкірки. Можна думати, що так само робили й найдавніші люди. Вони зшивали шкіри при помочи кістяного шила: проколювали ним дірочки, а крізь дірочки протягали жилу або ремінець. Такі кістяні шила знайдено в землі по багатьох місцях на Україні. Знайдено також намистинки зроблені з глини. Значить, найдавніші люди української землі теж любили себе оздоблювати.

Вони й розмальовували себе: мазали облича та тіло або білим вапном, або червоною охрою, або чорною сажою. Шматки червоної охри знайдено в стародавніх печерах. А в одній печері знайшли якусь маленьку кістяну паличку. Довго ніхто не розумів, що се за паличка. Побачив нарешті її один мандрівець, який на своєму віку багато об'їхав диких країн. Подивився він на паличку й сказав: „Я знаю, що се таке. Таку паличку бачив я в дикунів на Новозеландських островах. Нею проколюють дикуни собі шкіру до крові, а в ранки втирають під шкіру різні фарби; рани загоюють ся, а фарба зістаєть ся під шкірою на все жите“. Теж саме робили, мабуть, з своєю шкірою й найдавніші люди української землі. Ходили вони напів голі, а зате розмальовані. Адже вони були дикуни, а для дикунів оздоби дорожчі над одяжу. Ходити зовсім голими дикуни ані трошки не соромлять

ся. А зіставити своє тіло зовсім без оздоб — се вважається соромом.

Тяжке жіноче жите та великі діла жінок за стародавних часів.

Оздоблювали себе не одні жінки, але й чоловіки. За давних часів жінки може й менше як чоловіки оздоблювали себе, й ось через що. За тих часів не до того їм було. Дуже вже тяжко жило ся тоді жінкам. Чоловіки не дбали про них: їм самим доводилось здобувати собі їжу. Та не тільки для себе здобувати, а ще й для дітей. Чоловіки про дітей теж не дбали. Цілком так само живуть тепер пещереси. Жінки сього племені працюють ще більше від чоловіків. Полювати за звірами вони не можуть, сили не має. От і блукають вони весь час понад берегом моря, иньшим разом по коліна в холодній воді, з маленькими дітьми на спинах, та збирають мушлі для себе та для своїх дітей. Трапляється так: назбирає жінка для себе їжі, а чоловік яквй прийде, відбере, сам з'їсть, а іноді ще й добре попобе жінку. Значить, хоч не хоч, а доводить ся й на нього їжу збирати. А чоловік або сидить, нічого не роблячи, або на лови йде. Коли трапить ся йому добич, він насамперед сам наїсть ся; коли що з сеї добичі лишиться, — рештки він просто кине, — тоді їх може взяти собі жінка. Але рідко їй щось перепадає, бо дикуни дуже пажерливі. Вони незвичайно багато можуть з'їсти за один раз. Але іноді вони можуть днів три, чотири зряду і нічого не їсти. Про дітей чоловік дикун навіть не думає. Він не знає й знати навіть не хоче, чи се

Його діти, чи ні: може, його, а може, й чужі. Кожда жінка за свого життя перемінить кілька чоловіків, а кождий чоловік переміняє кілька жінок; трапляється й так, що один чоловік разом дві або три жінки має, й усі вони на його роблять; трапляється й так, що одна жінка кількох чоловіків має й на всіх їх робить. От таке родинне жите дикунів — його навіть назвати родинним не можна. Але навіть й така родина не зістає ся на все жите, а тільки на який час. Інакше кажучи, правдивого родинного життя дикуни зовсім не знають. Значить, дикуни до родинного життя ще не дійшли, не додумались. А дійти до нього дуже нелегко було. На се теж часу треба було, та ще й дуже багато часу. Інші народи до сього дійшли, а інші й за наших часів живуть без правдивої родини, зовсім так, як жили вони за стародавніх часів. Так наприклад, що таке родина в диких пещересів? Мати та її діти — отсе й вся родина. Батька в такій рідні зовсім не має. Батька навіть не вважають родичом його дитий. Весь тягар родинного життя несе жінка — мати. Адже діти — шматок її власного тіла, через те мати й дбає про своїх дитий, як про саму себе. Любити свою дитину, се значить — любити шматок свого власного тіла, а як же не любити самого себе? Адже навіть звіри самих себе люблять. З сього й почалась ще за старинних часів безкорисна любов людини до людини. Значить, найдавніша любов — любов матері до своєї дитини. А з сього почалось й найдавніше родинне жите. Мати почала всякими способами про своїх дитий дбати. Наприклад, одягу-покришку, мабуть, жінки вигадали, а не чоловіки; шалаш — захист від вітру, теж вони перші вигадали; вони й досі самі будують його в дикунів. Чоловіки

сидять, нічого не роблячи, а жінки, носячи ще малих дітей на спині, працюють над силу, — гиляки ламають, шалаші ставляють, у холодній морській воді бовтають ся, слимаків шукаючи. Така праця мало не у всіх племен на землі — вважається жіночою. Можна думати, що й за старинних часів так воно було. Жінки й огонь повинні були носити та доглядати за ним, а коли згасне, здобувати його, як самі знають. Значить, з найдавніших часів дбали та робили для домашнього огнища. Для сього великого діла попрацювали та поробили вони далеко більше як чоловік. Домашнє огнище, родинне жите — все се діло жіночих рук.

Найдавніші війни та найдавніші переселенці.

Щож робили за тих стародавних часів чоловіки? Робили вони за тих часів те саме, що й досі роблять чоловіки у всіх диких народів: вони полювали та воювали. Адже в ті часи полювати було далеко важче, ніж тепер, бо на лови доводилось ходити, маючи тільки дубину, сокиру, молот та спис; не дуже то добра була ся зброя, бо шкіри деяких звірюк вона й пробити не могла. Луки та стріли в стародавні часи ще не були вигадані. Вони появились далеко пізніше. А без доброї зброї не багато вловиш. Іншим разом уловиш добич, іншим разом ні; іншим разом дуже наїсть ся мисливець, скільки може з'їсти, а іншим разом цілими днями голодувати мусить. Іншими голодними днями доводить ся пещересови — мисливцеві кидати мисливство та йти грабувати. А кого грабувати? Звичайно, тих, хто слабший. От і йде він до

жінок; ті часом мають запаси, приготовані малим дітям. Сі запаси чоловіки відбирають, та їдять собі спокійненько. Але й гірше буває, — і голодні часи трапляються, бо в деякі роки буває дуже мало дичини, мало мушлів; буває неврожай на плоди та коріня. Зовсім погано доводить ся тоді бідолашним дикунам; тільки один вихід тоді й є — втікати від голодової смерти в иньші краї, переселяти ся. І збирають ся голодні люди, і йдуть в світ за очі. Йдуть таких країн шукати, де з голоду померти не можна. Йдуть по одному, купками йдуть, иньшим разом все племя переселяєть ся. Трапляєть ся так, що прийдуть переселенці в гарні краї, але там вже иньші люди живуть. А ті, звичайно, прибуд не пускають, бо людина на людину дивить ся, як вовк на вовка, один одному — ворог, кожний насаперед тільки про себе думає та дбає. Й ось починаєть ся між людьми бійка — війна. Бють ся за їжу, за місця для мисливства, за жінок. Хто дужчий, той начальникує підчас бійки, а опрїч сього звичайно ніколи начальства не має. Бють ся люто, як дикі звіри; вбивають один одного без жалю. Дикі люди жалувати не вміють. Жалість у людському серці теж не зразу й не сама собою явилась, — доводилось помалу й до неї доходити.

Стародавні люди української землі були людодідами.

Часто трапляєть ся, що голодний дикун убиває людину, вирізує з неї серце й їсть його сирим; він думає, що сам стане хоробрим, коли з'їсть серце хороброї людини. Та й гірше буває: йдуть одні дикуни на других, немов на лови; убють двох, трьох, та й

їдять тоді їх. Оттак нераз годі й відріжнити, де в людий війна, а де тільки польоване за людським мясом. Та й ще страшійше буває. Оповідає, наприклад, один мандрівець, що виробляють нинішні дикуни пещереси. В голодні роки вони навмисне вбивають старих жінок та їдять їх. „Нащож ви се робите?“ спитав їх мандрівець. Дикуні відповідали йому: „Без сього ми самі помremo, бо більше нам нема чого їсти“.

І не самі тільки пещереси так роблять; й досі ще в багато дикунів людодів на світі, а за давних часів було людодів ще більше. Людодіами були й найдавніші люди української землі. По багатьох місцях знайдено рештки їхніх страшних обідів. Так, наприклад, в одній печері знайшли рештки великого огнища, а на ньому обгорілі людські кістки; иньші кістки розрубано камяною сокирою й стрижинь кістковий висано. Значить, ясно, в сій печері теж колись жили людоді, власне ті, що робили собі сокири з грубо обробленого каменя. Вовк їсть вовка, так і людина може їсти людину. І до такої їжі теж може привикнути; иньші дикуни так привикли до неї, що їдять людське мясо зовсім не від голоду. Вони їдять його тоді навіть, коли мають иньшу їжу.

Так і за давних часів було. Іли тоді люди людське мясо зовсім не від голоду. Наприклад, в одній печері знайшли розбиті та обгризені людські кістки, а поруч них багато кісток диких звірів. Память про тих давних людодів, заховалась ще до тепер у нашого народу.

В наших українських народних казках часто оповідасть ся про страшних людодів — песиголовців. Сі казки чули наші батьки від своїх батьків, а ті від своїх. Таким способом казки дійшли до нас від ста-

родавних часів. Тепер ми вважаємо їх казками, себ-то вигадками, а в ті часи їх вважали правдою; й справді, в казках дійсно є частинка правди, тільки підмалювана, побільшена, поцсована. В казках дійшли до нас в такому виді перекази про найдавніші часи. І про людодів в казках оповідаєть ся через то, що в давні часи й справді жили людоді.

Душі покійників.

А чи була в ті часи яка віра? Здаєть ся що була, але то була віра особлива, дика й дуже вже проста, така, яку й доси має багато теперішних диких народів. Найдикші народи не знають ніяких богів. Навіть слова „бог“ не має в їхній мові. До сього вони ще не дійшли. Найдикші люди на землі вірять не в богів, а в мертві душі або духів. Щож се за душі? Се звичайнісінькі собі душі всіх людей, що вмерли. Коли людина вмирає, думають дикуні, її тіло гниє, але душа не гниє, а зістаєть ся; вона з тіла виходить у воздух, як віддих і стає невидною. Та всеж вона є, вона не гниє, а десь живе дальше. Деякі племена дикі, ховають своїх покійників у землю, та думають, що й душі померлих людей теж живуть під землею, — де рештки тіла, там і душа. А иньші дикуні на деревах ховають своїх покійників. Сі думають, що після смерти душі літають в воздуху. Є й такі племена дикунів, які думають, що душі покійників після смерти летять кудись далеко-далеко, за тисячі миль в ті місця, де жили діди й прадіди тих племен. Щож се за місця? Се „той світ“. Дикуні думають, що й на тому світі те саме, що й на сьому. Вони

думають, що й душам покійників теж треба їсти, щоб з голоду не вмерти, що треба їм й огонь мати, й сокири, й молотки, й всякі иньші річи. Коли не дати сього покійникови, йому погано буде на тому світі, а тоді розсердить ся він й почне шкодити живим. Значить, думає дукун, треба, щоб покійник необхідно мав усякі потрібні річи, щоб вони завше біля нього були. Ото й кладут дикуни в могилу разом з покійником одежу, зброю, їжу, напитки й ріжні його річи. Так само й таким способом робили й старинні люди української землі.

Найдавнійші люди навіть сього не робили. Вони зовсім не ховали своїх покійників, а кидали їх де небудь. Доперва пізнійше почали наші предки ховати мерців у землю. Вони теж клали в могилу разом з мерцем їжу, напої та ріжні його річи. Такі могили знайдено по ріжних місцях на Україні: в них людські кістки є, камяні сокири, ріжні річи хатні, кістки звірин та всякі иньші річи. Й усе те опинило ся там тому, що за тих давних часів люди вірили в той світ і думали, що на тому світі жите таке, як і на сьому, вірили, що й на тому світі треба покійникови мати й хату, й одежу, й їжу, й питя. Значить, найдавнійші люди на Україні такуж віру мали, яку мають й досі ріжні дикі народи.

А ся віра деколи буває дуже дивна. Наприклад, деякі дикуни думають, що навкруги їх завше літають величезними роями душі покійників. Иньші душі — добрі, що нікому шкоди не роблять, иньші лихі, сварливі; якою людина була за свого житя, такою буде й її душа після смерти. Лихі душі завше силкують ся зробити людям якусь шкоду, а добрі душі іноді обороняють та захищають людей від лиха. Дикуни ду-

мають, що треба від душ покійників оборонятись, треба умилостивляти їх. Та як се зробити? Дикунни думають, що є на се добрий спосіб, а саме ось який. Душі покійників, на думку дикунів, можуть деколи вселяти ся в камінюки, в дерева, в звірів і навіть людей. Коли така душа вселила ся, наприклад, у камінь, він стає незвичайним, чудодійним: таку камінюку треба завше при собі носити; коли мати меш камінюку, думає дикун, матимеш і душу, що сидить в середині сеї камінюки. Інші душі в інші речі вселяють ся, й всі ці речі теж незвичайними, чудодійними стають; вони захищають живу людину від інших злих душ. Ого й силкуєть ся дикун по ріжним прикметам дізнатись, чи не вселилась де яка душа, чи не має де чого незвичайного. Коли здаєть ся дикунуви, що яка камінюка або кістка не походить на інші, зараз бере він їх собі та звичайно чіпляє на шию. Такі речі, в яких, на думку дикунів, душі покійників сидять, звуть ся фетишами, амулетами або талісманами. Коли треба чого дикунуви, хапає він свого амулета, цілує його, обіймає й просить, чого треба; коли се не помагає, дикун його бє, кидає на землю, плює та кричить на нього. Як на нас, се смішно, а дикунуви все те здаєть ся справою потрібною й поважною, без якої не можна прожити — адже се його така віра, а без такої віри він ніяк не може бути. Через се дикунни й носять на собі дуже багато ріжних амулетів — фетишів. Вони роблять собі з них намиста. Є тут камінці, патички, глиняні постаті, зуби диких звірів, шматочки зміїної шкіри й багато інших маленьких річий. Такі речі знайдено й по тих стародавніх печерах та могилах, де поховано найдавніших людей української зе-

млі. Значить, найдавніші дикі люди, що жили на Україні, мали дику віру, та иньшою віра за тих часів і бути не могла. До високої віри треба було розумом та чутем дійти, а для сього дикі люди ще мало мали розуму та чутя.

Як повстала віра в душу.

Таку віру мали ті люди, що за стародавних часів жили на нашій українській аемлі. Сі люди вірили не в богів, а в душі мертвих людей. Але звідкіля взяла ся така віра? Адже й до неї треба як небудь дійти, сама по собі вона не родить ся; звірі, наприклад, ніякої віри не мають.

Правда, не відразу виникла віра в душі покійників. Навіть не всі теперішні дикуни мають таку дику віру, — деякі дикуни живуть без всякої віри та навіть ніколи про те не думають, чи є в людини душа, чи її нема. А иньші дикуни вірять, що кожда людина має свій власний двійник. Двійник, се звичайнісінька людська тїнь, та сама тїнь, що падає від людини в соняшні дні. Дикуни думають, що людська тїнь теж жива: адже вона ворухить ся, бігає, більшає, меншає і росте, зовсім, як жива людина. Ото й думають дикуни, що кожда людина складаєть ся з двох половин; одна половина — його тїло, а друга половина — його тїнь; а тїнь се особлива істота: іноді видко її, іноді невидко, а всеж вона є, вона існує, її неодмінно має кожда людина. Оповідують мандрівці, що є на світі такі дикуни, що вважають за свій двійник не тільки свою тїнь, але й власний відбитий образ у тихій воді. „Він завше зо мною, кажуть сі

дикуни, але іноді його видко, іноді ні. Коли я помру мій відбиток зістанеться й довго, довго ще житиме без мого тіла“. „А ти ж звідкіля се знаєш?“ — спитав мандрівець дикуна. „Як же мені не знати? — відповів той. — Отже й мати моя давно померла, а я й досі її бачу у сні. Не можуж я бачити те, чого нема. Значить, відбиток моєї матері й досі ще живе й до того окремо від її тіла. Коли я сплю, моя тінь або відбиток (мара) теж відділяється від мого тіла й летить до матері“. „Що ти кажеш, — скрикнув мандрівець, — твоя душа не може вилізти з твого тіла. Коли вона вилізе, назад вже не повернеться, і ти помреш“. „І так буває, — спокійно відмовив дикуна, — часом тінь виходить з тіла тільки на який час, а часом і на завше. Після цього вона в іншому місці живе“.

Так думає теперішній дикуна. Можна думати, що так і найдавніші люди думали, значить, так думали й найдавніші люди української землі. Від таких думок і почалася віра всіх людей в душу, а після сеї віри, віра в душу покійника. Так і почали люди казати, що мають вони особну душу, окрему від тіла. Таким способом найдикші, значить, і найтемніші люди додумались до того, що кожда людина має свій особливий двійник, себ-то душу.

Віра в душу теж не відразу з'явилась. До неї теж доводилось потихеньку, помаленьку доходити. А поки люди до неї не дійшли, доти жили без всякої віри; жили нічого про віру не думаючи, не знаючи навіть, що вона може бути. Жили з дня на день, як звіри, нічого не роздумуючи. Жили таким життям вони не рік, не століття, а багато тисяч літ. Адже голова дикої людини працює погано, міцно держить ся в ній те, до

чого вже людина додумала ся; дикі люди перемінати свої думки не люблять та не хотять, а головно, не можуть.

Найдавнійше жите.

Якеж було жите людей в ті стародавні часи? Куди й на що витрачали тоді люди свій час? Звичайно, витрачали вони свій час найбільше на те, щоб підтримувати своє власне жите, здобувати собі їжу. Отсе була найголовніша людська справа. Жите всякому дороге. Через се навіть звіри дбають про те, як би захистити та підтримати своє жите. Для сього напружують вони всі свої здібности, які тільки мають вони від природи. Так само й люди роблять. Утримане власного жита — се для них найважнійша справа. Хто про сю справу не дбав, як слід, хто не думав про неї, той передчасно загинув. Вживали тільки ті, хто вмів красше від иньших захищати та підтримувати своє жите, хто вмів красше, хитрійше від иньших боронити своє жите від всякого лиха. „Обороняй та захищай своє жите“ — отсе найдавнійше правило жита. В сьому правилі нічого нема про иньших людей, немов їх і на світі нема, або немов кождий кождому ворог. Та так воно й було: люди потрошки та поволи почали вчитись любити свого ближнього багато сотень тисяч років після того, як полюбили самих себе; й доси вони не навчили ся сього, як слід. Любови до ближних почало вчити людей їхнє спільне, се-то громадське жите; любов до самого себе мають всі люди вже від природи. Таке вже тіло людське, що людина завше хоче його захистити, та підтримати й оборонити власне жите. Й ось що

треба зауважити: все, що для сього людина робить, дає їй приємність, утіху. Наприклад, голодний тішить ся, коли він здобув собі їжу й їсть; слабий тішить ся, коли втіче від ворога. Значить, для людей, так само, як і для кожної живої істоти, підтримувати, захищати своє жите — се теж саме, що здобувати щастє. Хоч яке воно там є, а всеж се щастє, хоч і дуже ще дике.

Всі люди, так само, як і всі живі істоти, мають ще одно, дуже важливе діло: вони повинні мати потомків, дітий плодити, — адже коли ніхто з них не буде сього робити, тоді загине їхня порода. Й ось що знову треба мати на увазі: тіло людини, й взагалі всякої живої істоти, так збудовано, що намагаєть ся плодити дітий, намагаєть ся до сього, навіть зовсім не думаючи про те, яке значіне та користь має отсе намаганє для всієї породи. Отсе намаганє від природи сидить в кожному тілі, й всі намагають ся продовжувати свій рід просто через те, що се приємно, не зважаючи на тяжке жите.

Значить, ось які дві справи були й доси зістають ся найважнішими для всіх живих істот; перша справа — захистити й підтримати своє власне жите; друга справа — наплодити дітий, продовжити свою породу й захистити її таким чином від вимираня. Коло сих двох справ й обертаєть ся людське жите з найдавніших часів, та інакше й бути не може: без сього весь людський рід загинув би. З часом, й нові справи, нові клопотц повстали, окрім отсих двох. А в найдавніші, дикі часи тільки сї дві справи й були. Через першу справу почалось вигадуване ріжних, все красних та красивих способів здобуваня їжі, приготуване знарядів та зброї і будованє помешкань.

А через другу справу почалось родинне жите, а після того, й громадське. Про те буде мова далі. А коли людина вже встигла задоволити свої найголовніші потреби, тоді брала ся вона й до иньших справ, що не так були потрібні. Але ось що дуже важно: до всякої справи, до всякої праці брали ся дикі люди тільки тоді, коли нужда примушувала їх, — без такої нужди дикун нічого не хоче й не думає робити. Через се й весь людський рід не по своїй волі до праці взяв ся — нужда — конечність примушила його до неї. До всього люди доходять не добровільно, а тільки від лиха. Не даром і приказка каже, що лихо всього навчить. Воно саме й навчило людей усьому.

Чи завше люди розуміли що своє, а що не своє?

Коли дикун ситий, він лежить собі й нічого не робить. Схотів їсти — пішов на лови; вбив яку звірину, наїв ся так, що ледви дихати може й знову ляг; рештки їжі кинув, хто хоче приходить та бери, бо ситий дикун не вважає їх своїми: лїс та степ не його; коріне та плоди не його; звіри та пташки не його, рештки вбитої ним звірини теж не його. Все те — само по собі, нічне. Дикун зовсім не розуміє, що то таке власність. Прийшли, наприклад, иньші люди, зовсім чужі, й поїли рештки вбитої ним звірини; прийшли після них звіри й все докінчили, а дикун, їх власник, лежить собі й не думає про те, що люди та звіри їдять потрібне для нього, його власне добро. Та за те, коли дикун знова виголодніє, а на ловах йому не пощастить, він сам візьме, чого

Йому треба в чужої людини, не питаючись навіть її, адже коли їй се треба, вона не віддасть, навіть битись буде, а коли не треба, віддасть, навіть слова не скаже. Інакше кажучи, дикун віддає другому все, чого йому не треба, а бере від другого, не питаючись, все чого йому треба й коли треба або коли хочеть ся. Значить, дикуни не розуміють і не роздумують про те, що „своє“ й що „не своє“. Наприклад, до одного корабля приплив раз човен з дикунами. Вилізли дикуни на корабель та й почали хапати різні річі. Моряки думали, що то злодії. А вони зовсім не злодії; їхня мова навіть не має таких слів, як от „крадіж“, „рабунок“; немає теж і таких слів, як, наприклад, „моє“, „твое“, „його“, „власне“. Через те, що в голові дикуну нема про се ніяких думок. Значить, найдвкші люди на землі не знають, що таке власність. Не знали сього й найдавніші люди. Через се їхні думки, почуте, справи, все їхнє жите були зовсім не похожі на теперішнє.

Та є на світі й не такі дикі люди. Ось що оповідають про них мандрівці. „Убив один такий дикун дикого кабана. Всього кабана він звичайно з'їсти не міг. Прийшли другі дикуни й з'їли рештки. Видко було, що мисливець не вважає побиту звірину за свою. Вбив він її сокирою. Сю сокиру він сам зробив. Видко було, що чимало попрацював він, поки тую сокиру зробив. Підійшов мандрівець до дикуну та й каже йому: „Я візьму в тебе отсю сокиру“. — „Я не дам тобі її“, відповів дикун. „Чомуж?“ — спитав мандрівець. Подумав, подумав дикун і сказав. — „Тому, що я сам робив її“. Зрозумів тоді мандрівець, в чому суть справи: дикун дуже цінить свою працю; він знає й розуміє, що таке його власна праця: одже

се його руки, його ноги, його сила, його втома, його думки; коротко кажучи, його праця — се він сам, а його сокира — наслідок його праці; інакше кажучи, се частинка його самого. Навіть звірина цінить сама себе, якже людині себе не цінити? Через те й знає дикун, що сокира — його власність. Свою сокиру він у могилу навіть візьме й своєю волею нікому не віддасть. Ось через віщо, де є праця та виробн «дської праці, там є й власність. Ось яким чином і «е» що появилася з початку власність. Насамперед «чали вважати власністю власні виробн, наприклад, кам'яні сокири, молотки, ножі, всякі інші знарядя та зброю. Теж власністю почали вважати всякі оздобн, бо дикун уважає їх частиною самого себе. А ось звірина жива, що в лісі бігає, не його. І ліс не його, і земля не його, й воздух й світло, — все те не його, бо він до них своєї праці не докладав. І навіть убиту звірину довгий час не вважали власною, бо потрібна вона була тільки підчас їдженя. А робити запасн мяса довгий час ніхто не вмів.

Але й так буває: зробив один дикун для себе сокиру. Прийшов другий дикун й відняв у його сокиру, відняв насильно, після бійки. Так перейшла трудова власність з рук до рук. Працював над нею один дикун, а відібрав другий, який над сим не працював; і він теж зробив ся власником сокири. Ото й розбирай, на чому боці правда. Дужчого завше правда — так і в стародавні часн бувало. А про справедливість дикунн зовсім не думають; вони навіть не розуміють, що се слово значить. В їхній мові навіть немає такого слова. Значить, виходить так: є на світі дикунн, які розуміють, що таке власність, але не розуміють, що таке справедливість. Інакше кажучи,

думку про власність вони мають, але думки про справедливість не мають. Так само й в стародавні часи бувало, бо люди всюди люди. Хто серед них дужчий, той і бере гору.

Один мандрівець приїхав до дикунів пещерсеїв. Ті прибігли купою на беріг. Мандрівець почав їм дарунки роздавати; дав одному, другому, третьому, багатьом дав. Але бачить він, серед них щось робить ся. Появив ся звідкілясь високий, дужий, міцний дикун; в руках у його палиця з якимсь особливим закінченням; ходить він серед натовпу й все дарунки оглядає та відбирає від дикунів для себе. Ті сердяться, а всеж дають. Інший не хоче давати, галас підіймає ся, й всеж високий дикун по своєму робить, бо він дужчий за всіх. „Хтож се такий?“ — спитав ся мандрівець про високого дикуна-грабіжника. „А се наш ватаг“ — відповіли дикуни, „він серед нас найдужчий та найбагатший“.

Бували такі ватажки і в стародавні часи. В одній печері знайдено навіть кістяну різблену ручку палиці такого ватага. На ній вирізано постаті якихось диких звірин та різні грубі оздоби.

Якою мовою розмавляли в найдавніші часи?

Якою мовою розмавляли в найдавніші часи, сього тепер ніхто не знає й знати не може. Зате ось що знаємо напевно й докладно. Тодішня мова мала далеко менше слів, ніж теперішні; дуже багатьох слів тоді зовсім не було. Наприклад, не було слів „моє“, „твое“, „справедливість“, „власність“. Про се була вже мова вище. Не було й таких слів, як наприклад „місто“,

„параход“, „заход“ (фабрика), бо в ті часи не було міст, параходів та заводів. Багато дечого тоді не було, що тепер є; жите тоді було далеко простійше, значить й мова простійшою була. В нашій українській мові є тепер сто тисяч слів. А в ті часи довелось би слова лічити навіть не десятками тисяч, а тисячами, коли не сотнями. У дикої та убогої людини й мова дика та вбога. Часто вона не знає й не вміє, як що назвати. А коли такій людині не стає слів, то починає вона собі руками та ногами допомагати. Взагалі рухи тіла заступають для неї багато слів. Наприклад, у мові багатьох дикунів зовсім нема слів „туди“, „сюди“; немає слів „тут“, „там“, „сьогодні“, „вчора“. Яким же чином розмовляють дикуні без тих слів? А таким чином: замість того, щоб сказати слово „сюди“, дикун показує пальцем у той бік, куди йому треба, замість того, щоб сказати слово „вчора“, він каже слово „день“ і показує пальцем назад, за спину. „День-назад“ — се значить „вчора“. А „день-вперед“ — се значить „завтра“. А то й так буває: в голові дикуні вже є деякі думки, а слів на те у його мові ще нема, бо ще їх не вигадано. Тоді одно слово заміняють другим, або замість одного слова вживають кілька слів. Наприклад, деякі дикуні зовсім не вміють числити, — у їхній мові немає навіть таких слів: „пять“, „десять“, „пятнайцять“, „двайцять“. Як же вони роблять, коли їм доводить ся числити? А ось як: замість того, щоб сказати „пять“, вони кажуть „рука“, бо на руці пять пальців; замість того, щоб сказати „десять“, вони кажуть „дві руці“; слово пятнайцять вони виявляють словами „дві руці й одна нога“, а замість того, щоб сказати „двайцять“, вони кажуть „людина“, бо людина має двацять пальців.

А більше двадцяти вони лічити не вміють, розуму не вистачає. Але й так буває, що нові слова вигадувати доводить ся. А щож се значить „вигадати слово?“ Вигадати слово не так важко, а от як зробити, щоб інші люди про нову вигадку довідались й затирили собі, що саме вона означає? Отсе саме й найважче зробити. А всеж се зроблено ще в найдавніші часи. Багато слів ще тоді вигадано. Іноді слова — звуки самі по собі з рота виходять. Наприклад, всякий зрозуміє, про що розмова йде, коли сказати „куку“, або „няв-няв“. З таких звуків і почали люди вигадувати назвища для різних звірин. А от ще приклад, яким чином вигадано інші слова. У різних народів батько та мати звуть ся „та“ або „ма“. Чомуж так? А тому, що малі діти з сих саме слів починають говорити; треба їм тільки рота розтулити та випустити повітря з рота крізь губи, й само по собі вийде се слово „та“ або „ма“. За дітьми й дорослі повторяють оті слова. Діти придумали таким чином чимало слів. Або, наприклад, візьмемо різні людські вигуки: „ой“, „ах“, „ух“, „гей“, „дзень“, „трісь“, „хлюп“. Сі крики в різних народів майже однакові. Звуть ся вони окликами або вигуками. Вони самі по собі виходять, коли людина кричить з болю або здивування, з радості, або утіхи, коротко кажучи, з різних почувань. З одного крику не важко довідатись та зрозуміти, що він означає, та що відчуває ся людина, що кричить. Від таких криків потворились різні слова. Є, наприклад, такі слова в українській мові: „охкати“, „ойкати“ і т. п. Зараз видко, що такі слова походять від криків „ох“, „ой“. Ті всі слова різні, а пні, соб-то сама основа слів, однакова: одні слова пнем мати-муть „ох“, інші „ой“ і т. п. Багато є й різ-

них інших пнів. Багато є почувань у людей, стількиж є і криків, а з кожного крику може по кілька слів скласти ся. Інакше кажучи, кождий крик може зробити ся пнем дуже багатьох слів. Дитячі крики „ма“, наприклад, теж можуть стати пнями дуже багатьох слів — наприклад, „мама“, „матерній“, „материнство“. Так само можуть стати пнями слів й такі крики, як „куку“, „няв“ та всякі інші. Таким чином йшло і йде вигадуване слів та їх збільшене. Всякий звук, всяке нове слово може стати пнем багатьох інших нових слів. З сотні пнів може вийти багато тисяч слів. Інакше кажучи, слова самі по собі можуть множитись. Але й на сьому справа ще не кінчить ся, збільшене числа слів неодмінно піде далі. Адже пень до пня прикладати можна, й тоді з двох пнів може вийти одно слово. Візьмемо, наприклад, слово „добробут“. В сьому слові два пні, а не один; перший пень — добро, а другий пень — слово бут, а з сих двох пнів і склалось слово добробут. Багато тисяч слів склало ся таким способом з двох пнів. Є й такі слова, що склали ся з двох, трьох і навіть чотирьох пнів. І таких слів дуже багато. Значить, число слів у людських мовах може що раз збільшувати ся. Сьому збільшеню й кінця-краю не видко. Так воно йшло і досі йде з стародавних часів. Через се з певністю можна сказати, що в давні часи людські мови мали далеко менше слів, ніж мови теперішні.

Яким же способом ширять ся слова? Теж ріжними способами. Буває, наприклад, так: вигадав який дикун вудку й дав їй свою назву; побачив сю нову вигадку другий дикун і сам для себе її зробив. Як же її назвати? Звичайно, найлекше назвати тим самим словом, яким назвав той дикун, який її вигадав. Зна-

чить, виходить так: появилася річ, появилось і нове слово; поширилась серед народу ся річ, поширилось і нове слово, назвище сеї річи. Так всі й починають потроху розуміти, що воно означає. Спершу поширилось воно серед одної сімї, потім серед селища, потім перейшло до інших селищ і так далі.

Таким чином, себ-то дуже помалу, поширились усі нові вигадані слова. Слова, які й доси ще живуть, так само поширились. Але багато різних слів з часом забуваєть ся, загигає.

Значить, ось звідкіля й ось яким чином появились людські мови, між ними й українська, якою ми тепер розмовляємо. Мова появилась не швидко, а складалася помалу й дуже довго. В найдавніші часи всяка людська мова скидалася на звірячу, й люди по голосу довідувались, що означає який крик. Справдешні слова появили ся далеко пізнійше, появили ся самі по собі й поширили ся. Може кому здаєть ся дивно, що цілий великий народ, себ-то мільони людей говорять однаковою мовою, що для сього вигадано стільки різних слів та зворотів, й усі люди сього народу один одного розуміють. Але в сьому ніякісьнього дива нема — адже се все не стало ся нараз, людська мова не відразу появила ся: складалася вона багато тисяч років; слово вигадували за словом, і серед народу ширилось слово за словом. Тільки таким не швидким способом і появились та поширились серед людей сотні тисяч різних слів.

З окремих дощових крпельок складають ся річки та моря, а з окремих слів та зворотів складають ся мови різних народів. Мова людська відразу появитись не може. Кожда мова розвивалася дуже поволі, та

на те, щоби стати такою, якою вона тепер є, треба було багато тисячів років.

Всі сучасні мови дуже давно появились. Кожда мова — се велика старовина.

Сліди старовинної мови в сучасній мові.

Значить, мова найдавнійших людей зовсім не такою була, як тепер. Чи не можнаж по сучасним мовам довідатись чогось про найдавніші мови?

Звичайно, можна. Адже вчені люди уміють по сучасним камінюкам довідуватись про те, де було море в стародавні часи; адже по слідам людини довідують ся вони про те, як жили люди на землі багато тисяч років тому, так само по сучасній мові можна дізнатись і про старовину. Адже в сій сучасній мові теж зістали ся сліди далекої старовини.

Якіж сліди?

Дуже багато. Наприклад, пні ріжних сучасних слів — се сліди та рештки старовинних слів. Колись всі ті пні самі були словами. Є й досі мови, що складають ся немов би з самих пнів, і ті пні завше говорять ся однаково, без всяких перемін. Така, наприклад, китайська мова. Там кожде слово, то пень. Наприклад, „чоловік“ по китайськи значить „жин“, „багато“ по китайськи значить „ду“, а „товпа“ по китайськи значить „жин-ду“, себ-то „чоловік багато“. Значить, китаєць складає з двох слів та двох пнів третє слово, й в сьому новому слові обидва пні зістають ся без всяких перемін. Китаєць не може відміняти своїх слів, як ми; він не може, наприклад, сказати по сьому так, як ми се кажемо: товпа, товпи,

товпами; по китайськи все буде однаково: жин-ду — товпа; жин-ду — товпою; жин-ду — товпи. Все жин-ду та жин-ду. В китайській мові всі слова — то пні й вони завше зістають ся без перемін; завше Китаєць вимовляє їх на один лад. Можна думати, що таким способом розмовляли в давні часи всі люди на землі. Вони розмовляли пнями, а з сих пнів тоді ще не встигли скластись ніякі иньші слова. Значить, так і виходить, що пні слів — се сліди дуже далекої старовини.

Якоюж мовою розмовляли найдавніші їнської землі? Ніхто тепер не знає якою. Одно можна сказати про їхню мову, що вона не скидалась на нашу, мала менше слів, слова були простійші, й звороти простійші; в мові було багато рухів тіла; ще можна сказати про мову стародавних мешканців української землі, що майже всі слова тої мови перестали бути словами, а поробились пнями иньших слів. І се вийшло само по собі, бо інакше й бути не могло.

Чи вмiлиж люди читати та писати в ті часи, себ-то десятки тисяч років тому? Звичайно, не вмiли. Нiякої азбуки тоді ще люди не знали. І слiдiв її нiде не знайдеш. Нiхто тоді нічого не записував.

Коротенький перегляд усього, що в сiй книжцi оповiдало ся.

В найдавнішi часи залюднювали українську землю дикуни, правдиві дикуни. Й ті старинні дикуни були ще дикші від тих, що й у наші часи живуть далеко від України. Найдавнішi люди української землі були в дикому становищу. Що воно дійсно так

було, се з певністю та докладністю доводять усі сліди їхнього життя, які ще дійшли до наших часів. А слідів сих чимало, наприклад, людські кістки, старинні могили, старинні річи та вироби.

Що стародавні люди на Україні були дикими, се доводить ще жите ріжних теперішних дикунів, бо всі ті дикуні й доси живуть так, як жили їхні прапрадіди в найдавнішу старовину; значить, все їхне сучасне жите — се давня старовина; якої вони з ріжних причин не могли переімінити. Через се, дивлячись на сучасних дикунів, можна зрозуміти й їхне найдавніше жите. Та й се ще не все: теперішнє жите ріжних диких народів дуже до себе подібне, мимо того, що ті дикі народи живуть зовсім в иньших сторонах землі, та дуже далеко від себе. Наприклад, у Африці живуть дикі люди чорної породи, а в Америці, на другому кінці землі, живуть червоноскірі дикуні пещереси, люди зовсім иньшої породи. Породу вони мають ріжну, а мимо того жите в них дуже подібне; се через те, що всі люди — люльми, їхні душі та тіла на один лад устроєні. Значить, багато людських справ буде схожих. Всюди й у всіх людий найголовніша їхня справа — захистити й підтримати власне жите й свою породу всякими способами, які тільки може вигадати дика голова. Ось через віщо й стародавнє дикунське жите наших предків, теж багато в чому скидало ся на жите сучасних дикунів. Через се сучасні дикуні й допомагають нам розуміти нашу власну дуже далеку старовину.

Найдавніші люди української землі більше скидали ся на звірів, ніж на людий. Та всеж се були не звіри, а люди, вони вже вмiли поводитись із зна-

рядами. А найголовнійше — вони вже вміли здобувати огонь.

Якими були люди, такі й сліди від них зістались. Найдавніші люди української землі, подібно до пешересів, зовсім не знали, що таке залізо, не вміли здобувати його з залізної руди; ніяких інших металів вони теж не знали, через те доводилось їм робити собі сокири, молотки та ножі з кременя та ріжних камінюк. Вони робили се погано, невміло; тодішні сокири ледве-ледве були оббиті; ніхто тоді ще не вмів їх вигладжувати та обточувати. Не вміли теж люди тих часів виробляти посудини. Найдавніші люди української землі не мали ніяких свійських звірин, не робили ніяких запасів їжі; хліба в них не було, й вони навіть не знали що то таке хліб. Вони не знали навіть, що таке збіжжя, не вміли орати, сіяти, не мали ніякого постійного житла, не мали справжньої одежи. Вони їли, що доведеться; хто міг, полював на звірів. Всім жилось тоді не легко й не солодко, та найгірше жилося жінкам. Вони й з дітьми возились — носили їх, доглядали та годували, та ще й на чоловіків робили, шалаші ставляли й огонь підтримували. А справжнього родинного життя тоді не було ще зовсім. Сімі, власности, держави тоді ще не було; нічого сього тоді ніхто ще не знав. Віра в ті часи теж була інша і письма ніхто не знав. Скільки тисяч років тому жили тут, на теперішній Україні, де живе тепер український народ, такі дикі люди? Що найменше з того часу вже десятки тисяч років минули.

На українській землі жили люди таким диким життям не одну, не дві тисячі, а дуже багато тисяч років тому.

Через віщож тепер вже немає тих найдавніших мешканців української землі? Куди вони діли ся? Чи не вигинули вони? Чи не вимерла їхня порода?

Ні, вона не вимерла й не вигинула. Вона перемінилася. Протягом багатьох тисяч років вона сама по собі перемінилася, переробила ся в иньшу породу людей, так само, як се стало ся з иньшими народами. Перемінило ся й стародавнє життя, і з нього вийшло зовсім иньше, зовсім нове життя сучасного українського народу.

Зміст.

	Стор.
На нашій землі жили колись дикуни.	
Мамутові кістки в місті Києві	3
Чи давно живуть люди на українській землі	10
Американський випадок	12
Найдавніші мешканці нашої української землі	16
Великі переміни	17
Що їли найдавніші люди	20
Найдавніші виробы людських рук	22
Чи легко було вигадати кам'яну сокиру	26
Чи легко було вигадати хату	28
Яким способом і через що люди стали дужчими за всіх звірів?	31
Найдавніші люди не знали посуду	34
Найдавніші люди не знали одягу	35
Тяжке жіноче життя та великі діла жінок за старо- давних часів	39
Найдавніші війни та найдавніші переселенці	41
Стародавні люди української землі були людоїдами	42
Душі покійників	44
Як повстала віра в душу	47
Найдавніше життя	49
Чи завше люди розуміли що своє, а що не своє?	51
Якою мовою розмовляли в найдавніші часи?	54
Сліди старовинної мови в сучасній мові	59
Коротенький перегляд усього, що в сій книжці оповідало ся	60

ТОВАРИСТВО „ПРОСЬВІТА“ У ЛЬВОВІ

приступило в 1904 р. до видання

„Руської письменности“

під редакцією

проф. Юліана Романчука.

Дося появило ся пять частий „Руської письменности“
в семи книжках.

- I. **часть** (1 книжка) обнимає твори: Котляревського, Артемовського Гулака і Гребінки.
- II. **часть** в двох томах (2. і 3. книжка) обнимає твори: Григорія Квітки-Основяненка.
- III. **часть** (4. книжка) обнимає твори: Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Николи Устияновича і Антона Могильницького.
- IV. **часть** (5. книжка) обнимає твори: Амврозия Метлинського і Миколи Костомарова.
- V. **часть** (6. книжка) обнимає твори Тараса Шевченка в двох томах.
- VI. **часть** (7. книжка) обнимає твори Панталеймона Куліша. Том I.

Дальші томи друкують ся.

Перші шість книжок стоять: в звичайній оправі по I К., в гарній оправі по I К. 50 с. Сема книжка коштує в звич. оправі I К. 20 с., в гарній оправі I К. 60 с. На поchtову пересилку одної книжки треба долучити 35 сот.

Висилав ся лиш за попередим присланєм гроший або за поchtовою послїплатою.

Дістати мож в Канцелярії Товариства „Просьвіта“ у Львові, ринок ч 10, або в Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Ринок ч 10. а також по філіях Товариства і книгарнях на провінції.

В А М

певно стидно і соромно,

що Ваш сусід ще доси не є членом „Просьвіти“ і Ви хотілиб його позискати на члена Товариства. Коли так — то при зміні року найвідповіднійша до сего пора. Ви покажіть лише йому ті книжочки і календар, що Ви в сім році дістали від „Просьвіти“, а вже тим збудите в нім охоту стати членом „Просьвіти“. Колиж ще поясните йому, що за дві корони річної вкладки (від інтелігентів 4 К.) члени „Просьвіти“ дістають:

а) дуже гарно розмальовану членську грамоту,
б) великий, ілюстрований календар та
в) крім того ще й 10—11 місячних ілюстрованих книжок, що самі в сім році представляють вартість трех корон і 75 сот. та що,

крім того дає товариство „Просьвіта“ своїм членам ще такі користи:

1) Виєднує для них 4% опусту від щорічної асекураційної належитости в тов. „Дністер“;

2) уділює всяких поучень про засновуване читальняних крамниць та в інших господарсько-промислових справах в „Письмі з Просьвіти“;

3) достарчує найліпших знарядів господарських і машин та штучних навозів до сплачуваня ратами і по знижених цінах;

4) виєднує знижки при закупні насіння;

5) помагає в переводженю досьвідів з управою сіножатий і пашних ростин;

6) висилає на жадане свого учителя господарства для поучуваня членів в справах господарських;

7) виєднує для читальняних крамниць безпроцентові позички та переводить їх люстрацію через фахових людей і

8) виєднує для читалень дозвіл на удержуване складів соли та на побиране її прямо з ц. к. салін та гуртовних складів повітових — то не може бути, щоби Ваш сусід був таким нерозумним чоловіком, щоби пожалував марних дві корони на вкладку до такого хосенного Товариства як „Просьвіта“.

Членські вкладки та всякі письма адресуйте так:

Канцелярия тов. „Просьвіта“
у Львові, ринок ч. 10.